

David Storch
biolog a ekolog

Od postmoderny k antropocénu

Pokusím se popsat proměnu intelektuálního klimatu během minulých třiceti let, jak ji prožívala moje generace. Tou „generací“ myslím spíše než věkovou kohortu své spolužáky, většinou přírodovědce, s nimiž jsme během studií zažili revoluci a pak intelektuálně vyrůstali v devadesátých letech. V tom, jak jsme svět vnímali a jak se během těch tří dekád naše vnímání proměňovalo, hráli zásadní roli naši učitelé, mezi nimiž vyčníval Václav Bělohradský, od nějž jsme poprvé slyšeli konzistentně vyprávět o postmoderně a postmodernismu, ale i o spoustě dalších věcí – o kapitalismu a občanské společnosti, o pravici a levici, o pnutích v západní společnosti. A pak i o probíhajících proměnách světa a jeho obrazů.

Na současného čtenáře může působit zvláště, že o proměně intelektuálního klimatu během devadesátých let a začátku 21. století chce psát přírodovědec. Jenže to je součást celé věci. V devadesátých letech bylo vše prostupné, humanitní učenci chodili na Biologické čtvrtky ve Viničné, přírodovědci chodili na filosofické přednášky a neměli jsme pocit, že na oboru záleží. Miroslav Petříček přednášel svůj kurz Úvod do (současné) filosofie (z něhož pak vyšla jeho slavná učebnice) nejdříve na Přírodovědecké fakultě, přírodovědci pořádali terénní praktika z filosofie.

Vládl pocit, že se svět otevírá – ostatně v mnohém to byla pravda. Věřili jsme, že nastává čas téměř neomezené plurality, jak ji hlásali věrozvěsti postmoderny, čas volného trhu myšlenek, názorů, životních postojů. O postmoderní situaci se mluvilo po hospodách a vládlo nadšení, že moderna, charakterizovaná totalizujícími tendencemi směřujícími k vytvoření toho správného světa, skončila. Atmosféru těch let hezky popisuje kniha *Mandaríni* Stanislava Komárka – ten je sice nominálně o generaci starší, ale patří též k našim spolužákům.

Ta doba je pryč. Doba neomezené svobody a víry v budoucnost se vším tím krásným i hrozivým, co s sebou nesla, se přelila do 21. století, které je vážnější a čelí v podstatě

od počátku (přesně od 11. září 2001) zásadním civilizačním hrozbám. To, co jsme si tehdy mysleli, už si často nemyslíme.

Co se vlastně stalo?

Věda v době postmoderní

Základním postulátem postmoderny je, že všechny pravdy a postoje ke světu jsou relevantní; neexistuje jedna pravda, která je ta „pravá“ a které se ostatní pravdy musejí podřídít. Z tohoto hlediska je věda a vědecký postoj ke světu jen jedním možných a z ničeho neplyne, že by měl být lepší než postoje jiné. Těmi mohou být umění nebo náboženství, ale pro leckoho i „alternativní“ nebo „tradiční“ vědy jako astrologie, alchymie či kabala.

Když se to formuluje takto – a v devadesátých letech to leckdo tak skutečně formuloval –, je celkem nabíledni, že postmoderna pro spoustu vědců zvláště starší generace představovala červený hadr a mnozí cítili potřebu se vůči ní výrazně vymezovat. My mladší jsme to ale takto nevnímali. Ne že bychom se zastávali pavěd, ale nijak zvlášť nám nevadily, poněvadž jsme necítili nutnost stavět vědu do centra veškerého poznání. Věda nám i tak připadala fascinující a přišlo nám, že i když ztratí svou centrální pozici, zůstane zajímavá a důležitá.

Jak jsme v takové atmosféře chápali roli vědy? Připadalo nám, že stačí, aby lidem ukazovala svět. Příkladem může být následující text, který vyšel v roce 1995 v časopise Vesmír. Ten byl v té době sice (stejně jako dnes) primárně přírodovědeckým časopisem, ale díky šéfredaktorovi, jímž byl Ivan M. Havel, představoval fórum, v němž se objevovalo velmi široké spektrum názorů a diskuse o těchto věcech byla velmi živá.

„V této souvislosti je podstatné, že sama ekologie jako věda (...) teprve nyní postupně docenuje význam konkrétní

ností. Souvisí to se selháním pokusů najít obecné zákonitosti fungování přírody – zjistilo se například, že každé společenstvo má vlastní dynamiku a jeho druhové složení je určeno mnoha faktory, které jsou specifické právě pro dané společenstvo. (...) Ekologové dnes velmi dobře vědí, že organismy, populace či společenstva nelze vytrhnout z konkrétního kontextu a nelze o nich hovořit příliš obecně. Tato rezignace na obecnost se projevuje například i v praktické ochraně přírody, kdy pro ochranu určitého druhu nejsou rozhodující obecné (vědecké) zásady o velikosti a managementu rezervací, ale hluboká a třeba i nevědecká znalost daného druhu. Jaký ale může být význam vědy při takové rezignaci na obecnost?

Dnes se poměrně často setkáváme s názorem, že problémy současného světa nevyřeší věda, ale pouze změna hodnotové orientace člověka, která je dána náboženstvím a kulturou. Věda bude mít tedy význam jen tehdy, stane-li se imanentní součástí kultury. Díky rezignaci na obecnost a zdůrazňování konkrétních jevů a situací by ovšem mohla mít právě věda (byť už trochu jiná než dříve) v rámci kultury důležitou roli, která by spočívala nikoli v hlásání pouček a návodů založených na apriorních hodnotících kritériích, ale v poukazování ke konkrétním (...) skutečnostem v bezprostředním vztahu ke konkrétním jevům přirozeného světa.“

Pro mě je zajímavé, že textu velmi dobře rozumím (ostatně sám jsem jej před oněmi skoro třiceti lety napsal) – a zároveň se s ním dnes nemohu ztotožnit. Domnívám se totiž, že jsme tehdy řadu věcí podcenili a jiné přecenili.

Jak je možné, že mladí ekologové v polovině devadesátých let byli tak kritičtí k vlastní disciplíně? Roli určitě hrál vliv našich filosofických učitelů a zmíněné intelektuální klima, které žádnou vědu nestavělo na piedestal, ale také stav samotného oboru. Zlatá éra ekologie, totiž šedesátá a sedmdesátá léta, kdy se zdálo, že vše vysvětlíme pomocí několika jednoduchých a obecných principů, byla pryč – v osmdesá-

tých letech nastala deziluze, kdy se začalo zdát, že žádná obecná pravidla uspořádání přírody neexistují, každé lokální společenstvo je jiné, ba každá populace je jiná a organismy si v zásadě dělají, co chtějí. Mluvílo se o takzvané nové ekologii, zaměřené právě na jednotlivosti a idiosynkracie ekologických systémů.

Tohle perfektně zapadlo do atmosféry devadesátých let zdůrazňující pluralitu a konec velkých příběhů – klidně bychom mohli mluvit o postmoderní ekologii. Lokální, nevědecká znalost přírody tak mohla být považována za podstatnější než obecnosti produkované vědou.

Jenže v polovině devadesátých let se situace zase začala měnit. Ukazovalo se, že se ekologie, která ztratila touhu poznat obecnější zákonitosti, stává spíše botanikou či zoologií a ztrácí étos, který je pro tuto disciplínu podstatný. Ozývaly se hlasy, že neschopnost nalézt obecné zákonitosti může být ve skutečnosti daná tím, že jsme se špatně dívali – v polovině devadesátých let se etablovala makroekologie, založená na představě, že obecné zákonitosti existují, ale je třeba je hledat a nacházet ve větších prostorových a časových měřítkách. Začalo se také ukazovat, že osobní, přirozená, a proto nutně lokální zkušenost s přírodou sice může přinášet zajímavé vhledy, ale ty jsou často vzájemně nekompatibilní – a tak potřebujeme rámec, který je dokáže porovnat. Potřeba velkých příběhů se v ekologii začala opět prosazovat.

Zrod pojmu *antropocén*

Na začátku třetího tisíciletí začalo být čím dál jasnější, že si s postmoderní relativizací nevystačíme. Různé pravdy jsou možná podobně relevantní, ale to je málo platné v okamžiku, kdy na sebe začnou narážet, nota bene, když proponenti jedné z oněch pravd představu o svobodném trhu myšlenek nesdílejí – útoky 11. září 2001 to celému Západu daly najevo velmi zřetelně.

Na přelomu tisíciletí se ale stala ještě další věc, která, jak už to bývá, zpočátku zůstala téměř nepovšimnuta, ale velmi brzy se začala drát na světlo. V roce 2000 navrhl Paul J. Crutzen pojem *antropocén* jako označení epochy, kdy se lidstvo stává zásadním geologickým činitelem. Na první pohled nešlo o nic moc originálního – vliv člověka na přírodu mohl už několik dekád sotva kdo zpochybňovat. Jenže postupné promýšlení této teze začalo ukazovat vztah člověka a planety (nebo chcete-li kultury a přírody) v novém světle.

Pokud totiž lidská civilizace a kultura spoluvytvářejí podobu celé planety, nelze už člověka považovat za nějaký kaz na perfektně vyladěném stroji globální přírody, jak si jej představovala klasická moderní ekologie šedesátých let. Pokud je podoba přírody na celém světě spoluutvářena člověkem už od neolitu (spíše ale už od poslední doby ledové), dynamika přírody a lidské civilizace jsou do sebe již po tisíciletí beznadějně zapleteny a vzájemně se podmiňují; člověk není něco vnějšího a protiklad mezi přírodou a kulturou se jeví jako umělý a neužitečný. Bruno Latour v jednom starším textu provokativně píše, že „příroda je chválabohu mrtvá“, a myslí tím, že koncept přírody definované opozicí vůči kultuře, respektive nepřítomností člověka, je neudržitelný. Přírodní vědy musejí začít brát vážně, že přírodu tvoří také kultura a lidská civilizace. A rozdělení přírodních a humanitních věd může být často na překážku.

Antropocénní uvažování zároveň ukazuje věc, která je možná ještě zásadnější – totiž nejenže naše představa o „přírodě“ byla poněkud zjednodušená, ale také naše představy o lidech a jejich pobývání ve světě jsou nedostatečné. Václav Bělohradský byl jistě věrozvěstem postmoderny, ale stejně dobře by jej bylo možno považovat za věrozvěsta antropocénu – ostatně jeho kniha *Myslet zeleň světa* se dotýkala právě těchto témat, i když vyšla v době, kdy termín *antropocén* ještě neexistoval a na řádné domýšlení antropocénní situace jsme si museli ještě dlouho po-

čkat. V sérii svých přednášek a textů z posledních let hezky ukazuje, že étos moderny včetně idejí demokracie, svobody, lidských práv a emancipace je jen těžko slučitelný s reflexí omezenosti našeho pobývání na planetě Zemi. Tato reflexe nás dostává do nové situace, v níž vyvstávají nové *antino-mie*. Těmi Bělohradský míní neřešitelné rozpory, s nimiž se musíme naučit žít. Lidskou situaci v omezeném světě, který spolu tvoříme a spoluobýváme s milióny jiných bytostí, musíme znovu promýšlet.

Hranice jazyka

Když Václav Bělohradský na podzim roku 2021 přednášel na Biologických čtvrtcích ve Viničné (jak vidno, výše zmíněný étos mezioborovosti z devadesátých let někde zapustil kořeny docela hluboko), nazval svou přednášku *Přežije demokracie návrat k Zemi? Antropocén jako politický problém*. Ukazoval, jak nás antropocénní situace staví do pozice, kdy se myšlenkové rámce budované během industriální revoluce a vrcholící moderny začínají jevit jako zoufale nevhodné.

Fascinující bylo, jak jindy brilantní řečník těžko hledal slova, jeho řeč byla plná odmlk a pátrání po správné formulaci. V diskusi se pak ukázalo, že to není jen jeho osobní problém – kdokoli chtěl diskutovat, mluvil pomalu, zadržoval se. Zcela explicitně se vyjevovalo, že ke správnému popisu antropocénní situace nemáme vypěstované jazykové prostředky.

To vrhá trochu jiný pohled na vztah jazyka a světa, než jak se nám to jevilo v době vrcholící postmoderny. Tehdy jsme brali vážně Wittgensteinův výrok, že „hranice našeho jazyka jsou hranicemi našeho světa“, a věřili jsme, že různé jazyky jsou vzájemně nesouměřitelné a každý je zajatcem svého jazyka. A dokonce že to tak má být, poněvadž jen tak dokážeme vnímat a interpretovat svět – používaný jazyk je to, co naše vnímání světa bezezbytku určuje.

Jenže pokud dokážeme reflektovat, že jazyk může být pro porozumění a popis nějakého jevu nedostatečný, znamená to přinejmenším, že hranice našeho jazyka lze měnit. Nebo dokonce že Wittgensteinův výrok tak úplně neplatí – kdyby hranice našeho jazyka striktně určovaly hranice našeho světa, vůbec bychom nerozeznali, že je náš jazyk pro něco nevhodný. Jeden z našich dalších učitelů Zdeněk Kratochvíl ve své knize *Alternativy (dějin) filosofie* píše o některých filosofických směrech, že podlehly „nadvládě jazyka“ mimo jiné tím, že aplikovaly pojmy popisující primárně svět sociálních interakcí (*dobro, svoboda, účel*) na přírodní procesy. A zase: pokud by náš jazyk jednoznačně určoval, jak vnímáme svět, o nadvládě jazyka bychom mohli těžko mluvit, poněvadž by byla zcela univerzální, náležitá a jediná možná – neexistovala by alternativa a žádnou nadvládu bychom nerozpoznali.

Tyto věci považuji za důležité proto, že existuje řada indicií, že o antropocénní situaci zatím skutečně neumíme mluvit, že dosavadní jazyk je nedostatečný. Dobrá zpráva je, že jsme vůbec schopni si to uvědomit – mezi (současným) světem a (dosavadním) jazykem je mezera, ale to, že si jí dokážeme všimnout, znamená, že nejsme odsouzeni k nadvládě jazyka.

Problém je, že cesta od této reflexe ke schopnosti přesně mluvit o světě kolem nás je dlouhá. Filosof Ladislav Kvasz ukazuje, že zásadní pokrok ve vědě vždy nastává s vytvořením náležitého jazyka, který odpovídá studovaným fenoménům. Potíží je, že jazyk má kromě této funkce – tedy náležitě popisovat svět kolem nás – také (a asi především) funkci komunikační. A tu naplňuje právě jen jazyk minulosti, který jsme si společně vytvořili, když jsme mluvili o jevech, s nimiž jsme se po dlouhou dobu setkávali. Čím rychleji se svět mění, tím spíše bude tento jazyk nedostatečný.

Jak z toho ven? Nezbyvá než se o náležitý jazyk pokoušet i za cenu momentálního nedorozumění. Osobně vidím dvě cesty k překonání nadvlády jazyka: matematiku a poezii.

První koneckonců používá věda a funguje to proto, že matematika představuje čistou formu bez obsahu (tím se teprve postupně naplňuje), která je přitom mnohem bohatší než zažité formy přirozeného jazyka. Poezie pak programově rozvolňuje jazykové struktury, aniž opouští jazykové prostředky.

Ani jedna z těchto cest není řešením – není sama o sobě tím náležitým jazykem. Ale obě umožňují se k němu postupně dostat.

Kde jsme se to ocitli

V antropocénní situaci si nevystačíme s lokálními pravdami, které ve světě zkrátka koexistují – už proto, že my se svými pravdami ve světě jen tak neexistujeme, ale zásadním způsobem jej spoluvytváříme. Postmoderní myšlení je skvělé pro reflexi vlastní omezenosti a podmíněnosti, ale méně už pro pochopení celku tohoto spoluvytvářeného světa.

Co jsme se tedy za těch třicet let dozvěděli? V čem se naše vnímání světa posunulo? Předkládám, bez nároku na úplnost nebo správnost (to si povíme za dalších třicet let), čtyři osobní náhledy.

Zaprvé se zdá, že věda je silnější a důležitější, než jsme se domnívali; není to jen jeden z mnoha možných přístupů ke světu. Díky svým nárokům na vzájemnou konzistenci disparátních poznatků umožňuje sestavovat příběhy, které jsou robustnější než alternativy (a pokud bychom za pravdivost považovali právě konzistenci a stabilitu, pak jsou tedy i pravdivější). Za současný stav světa (v dobrém i ve zlém) je zodpovědná věda a řešení jeho problémů se těžko obejde bez ní. Přirozená zkušenost, v níž jsme věřili, je určitě cenná, ale je mnohem méně spolehlivá a náchylnější k předsudkům – a tváří v tvář nové situaci často žalostně selhává, poněvadž stávající jazyk nepostačuje k postihnutí proměn světa.

Zadruhé, věda a politika jsou propletenější, než jsme si přáli. Domnívali jsme se, že věda je sama o sobě bezhodnotová a jen „dodává materiál“ k rozhodování politikům. Tuhle představu vyvrátil výše zmíněný Bruno Latour již v devadesátých letech, jen to k vědcům pořád neproniklo – přitom pandemie covidu i nejrůznější environmentální kauzy (včetně té největší, totiž globálního oteplování) nás v tomto ohledu mohly poučit. Vědci dnes bolestně poznávají, že nelze být neutrální, že všechny jejich poznatky vstupují do složitého procesu politického rozhodování a že snaha být stranou těchto procesů vede jen k tomu, že se člověk stejně zaplete, ale ještě navíc nad tím zcela ztratí kontrolu. Takže nezbyvá než se zkoušet zaplétat poučeně. A hlavní antinomie, které vědec dnes čelí, je ta mezi složitostí světa a jazyka vlastního oboru na straně jedné – a nutností sdělovat své znalosti lidem, kteří onen jazyk nesdílejí a vyžadují jednoduchá vyjádření a přímočaré recepty, na straně druhé.

Zatřetí, příroda je robustnější, než jsme se obávali. Představa perfektně vyladěného, ale křehkého stroje přírody – globálního ekosystému – padla; příroda je beznadějně zašpiněná člověkem a zas tak moc to nevadí. Vůbec tím nezpochybňuji environmentální nebo ekologickou krizi, bezpochyby žijeme v době zásadní transformace biosféry. Ale šesté masové vymírání zatím nepřišlo a činnost lidské civilizace má spoustu nečekaných důsledků, u nichž nelze vždy říct, že jsou jen negativní. Kultura a příroda nejsou dva systémy, které se vytlačují a soupeří spolu – od první fáze antropocénu, kdy dominovala prostá exploatace zdrojů (lov, rybolov, těžba), a druhé fáze, charakterizované budováním nových prostředí (města, pole, plantáže), jsme se posunuli ke třetí fázi, pro niž jsou podstatné proměny ekologických interakcí. Šíří se nové druhy organismů, vznikají nové kombinace druhů, a dokonce nové druhy, jiné zanikají nebo přežívají v prostředích vytvořených člověkem. Je to situace kritická, poněvadž nová a nepředvídatelná. Ale už to není

„člověk proti přírodě“, je to mnohem složitější a omezovat vliv člověka a „nechat přírodu být“ už nestačí.

Začtvrté, společnost je náladovější, než jsme tušili. Mnozí myslitelé předchozích staletí vnímali dějiny jako výslednici neúprosných ekonomických a sociálních tlaků, z nichž se prakticky nelze vymanit. Dnes víme, že ty tlaky jsou skutečně velké, ale jejich směr závisí na celkovém naladění společnosti, které je překvapivě proměnlivé. Ekonomika vychází z lidských potřeb, ale ty nepředstavují konstantu a mění se v závislosti na nastavení hodnot a priorit, které je ovlivňováno náboženstvím, médií, charismatem vůdčích osobností a strachem. „Samopohyb dějin“, jak o něm mluvil Václav Havel, se může pohnout různými směry. Což vzbuzuje obavy, ale skýtá i naději.